

BAJZA JENŐ.

A gyümölcs hull, — semmi: érett
Hallgat a lomb, — semmi: szólt!
Öltsön a mező fehéret —
Semmi: oly dús zöldje volt!
Csak ha bimbó-fővel asznak
A virágok: oh, ez fáj,
Ha reménye új tavasznak
Most születve sirba száll.

I.

A mint a májusi fagy lehervasztja a mezők virágait, a ligetek rügyeit: úgy semmisítette meg a szabadságharcz bukása a magyar irodalmat. A negyvenes évek virágzó költészete, pezsgő irodalmi élete után halálos, néma csend borult az egész országra. Talán érték nemzeti életünket súlyosabb csapások, de egy sem követelt a szellemiekben annyi áldozatot, mint utolsó nagy küzdelmünk. Petőfi ott esett el a harc mezején, több költőnknek meg-ingott lelki egyensúlya, mások komoran, kétségbeesetten hallgattak.

A szenvedésből bőven kijutott a Bajza családnak is. Bajza József lelke elborult, fia Jenő meg a bujdosásban gyilkos kórt kapott, mely megkeserítette egész életét és korai sirba vitte.

A földi bajok ezre ellen a költészetben keresett vigasztalást. Itt is tövissek sebeztek meg. Bizonyos idegenkedés fogadta a félelmetes kritikus fiát s ez idegenkedést valóságos gyűlölet váltotta fel a tragédiája körül keletkezett éles vitákban. A harcok vihara rég elült, de az irodalomtörténet mind máig nem szolgáltatott neki igazságot. Nála jelentéktelenebb költők megtalálták méltatóikat, őt lekicsinyelték és elhanyagolták. 44 év után is az a pár oldalnyi gyászbeszéd az egyetlen komolyan vehető munka róla, melyet sirja felett Zilahy Károly tartott.

Ennek a beszédnek is nagy fogyatkozásai vannak. Nem annyira Bajza Jenőt jellemzi, mint Zilahy Károlyra nézve jellemző. Teljesen hiányzik belőle a tárgyilagosság. A lángész egy-egy sugarával mélyen bevilágít Zilahy barátja lelkébe, de aztán erőt vesz rajta véralkanta és ott lobog beszédében az a fojtott izgalom, az az önmagát emésztő tűz, mely Zilahy összes iratait és egész pályáját jellemzi. Fényes szónoklat a gyászbeszéd, de nagyon kevésbé megbízható képet nyerünk belőle Bajza Jenőről.

Az alábbi sorok célja tárgyilagosan bemutatni Bajza József korán elszunnyadt fiát. Rokoni kegyelet sugallja őket, de ez nem fog az igazság rovására menni. Ha ezentúl több elismeréssel lesz az irodalom Bajza Jenő iránt, e tanulmány elérte célját.

II.

Bajza József 1838 márczius 30-án vezette oltárhoz Csajághy Juliát. A házasság egyike volt a legboldogabbaknak, a mint azt a most napfényre kerülő családi levelezés is mutatja. Három gyermekük született: Lenke (1839 febr. 7.), Jenő (1840 márcz. 4.) és Irén (1845 júl. 7.). A legutolsó hamarosan elhalt, de másik két gyermeküket felnevelték.¹ Fiuk a keresztségben Jenő, Mór Ferencz nevet nyert. Keresztapja Deák Ferencz volt, kit azonban a kereszttelőn Vásárhelyi Pál és felesége helyettesített. Jenő, apja után az ágostai evangélikus válást követte.²

A kis fiú gyöngé, beteges volt, de azért 1848-ig élete minden nagyobb baj nélkül folyt. A család jó módban élt, úgy hogy a gyermekek élvezhették a kisdedek apró örömeit. Kiváló szellemi tehetségüknek Lenke is, Jenő is korán adták jelét. Alig féléves Jenő, mikor apja ezt írja róla: »Örömmel olvastam, a mit a kis Jenőcskéről írsz s igen óhajtom őt látni. Azt ne hidd, hogy az okos gyermek meghaljon, az alkalmasint oly alaptalan vélemény, mint sok más efféle. Így Lenke is meghal, mert korán túl eszes.«³

A nyarat a gyermekek anyjukkal rendszeren Csepen töltötték nagyanyjuk házábanál, hova Bajza is ki-kirándult. Csepen voltak 1848 májusában is, míg édesatyjuk Pesten a Nemzeti Színház vezetésével és a Kossuth Hirlapja előkészítésével vesződt. Jenő veszedelmesen meghült, úgy hogy a legrosszabbtól tartottak. Most még megmenekült és aránylag gyorsan felépült.⁴ Ez az év aztán további csapás nélkül múlt el, de annál szörnyűbb volt a következő.

1849 január elsejének hajnalán a szabadságharcz összes nevezetesebb emberei elhagyták a fővárost. Bajza családjával Orosziba, ősi birtokára, menekült. Mikor az osztrák Gyöngyöst is megszállotta, a Mátra völgyeiben bujdosnak. Márczius végén Debreczenben voltak, május elején ismét a fővárosban találjuk őket. Bajza családját Csepre küldi, honnan Bajzáné az újra előrenyomuló ellenség elől július legelején Pestre jön, míg férje Vörösmartyval követi Kossuthot s a világoi fegyverletétel után december közepéig együtt bujdosnak Vörösmarty és Bajza. Ekkor az üldözés megszűnt s Bajza Pestre jöhetett.⁵

¹ Beniczkné Bajza Lenke meghalt 1905 ápr. 2-án. A hol a forrást nem említtem, mindig Badics Ferencz Bajza életrajzából meríték.

² A pesti ág. ev. egyház anyakönyve szerint.

³ A családi levelezésből (1840 okt. 20.).

⁴ V. ö. a családi levelezés 1848 máj. 23., és 26-iki leveleit.

⁵ Mindez a családi levelezés után.

Szomorú állapotokat talált a fővárosban. A haza elvázott, az irodalom, mintha meghalt volna. E mellett családjában is bajok vannak. Anyagi helyzete megrendült, magát a búskomorság kerületi és Jenő súlyosan beteg. 1849 elején a bujdosásban meghűlt és nyomorékká lett. Megsántult és félig megsüketült. Mikor májusban Pestre jöttek, gyógyították, de hiába. Csepren is betegen feküdt, úgy hogy anyja júliusban ott is hagyta és csak az év végén került a kis fiú újra haza.¹ A tél folyamán is megpróbáltak vele mindent és 1850 nyarán Parádra vitték. Örvendezve írta innen Toldynak Bajza: »Fiamnak úgy látszik használ a fürdő. Lábdaganata lohad és lába nyúlik, de nem hiszem, hogy egy nyár elég legyen neki.«² Bizony nem volt elég még a második sem! 1852 tavaszán lehangoltan írja sógorának, Zsiga Pálnak: »A szülőknek nagyon kétes vagyona a gyermek. Sokat nyomorékká tesz a betegség, sokat elvisz a halál... Házamnál sok betegség volt e télen. Gyermekeim most lábadoznak, magam még most sem vagyok egészen jól. Jenő lábának Parád semmit sem használt. Isten tudja, hogyan gyógyul meg.«³

S a mankón járó szegény fiú már írói kísérletekkel foglalkozik. 1850-ből megmaradt egy kis füzete, nyomtatást utánozó betűkkel igen gondosan írva. Címe: *Ború és derű*, hazai almanach; szerkeszti Bajza Jenő.⁴ A kis gyűjtemény 1 szindarabot, 2 elbeszélést és 8 verset tartalmaz. Jenőé az oroszánrész: a szindarab, a novellák és 2 vers. (A versek kiszakadtak, létezésüket a tartalomjegyzék árulja el.) A többi vers alatt a következő neveket olvassuk: Csermelyi Ernő, Erdődi, Galamb Pista, Zorádó és Dörregi. Mondani sem kell, hogy a kis füzet igen naiv, olyan a milyen egy tíz éves kis fiú munkája lehet. *A szerencsétlen vadászcsalád* című elbeszélés nyitja meg a gyűjteményt. A Kárpátok bércei közt egy vadász véletlenül agyonlövi feleségét és gyermekét, mire kétségbeesésében öngyilkos lesz. Haladást mutat a másik beszély: *Rónafi*. Czifra Laczi, az alföldi betyár, a hőse. Először elver egy kocsmároszt, a ki fizetésre szólítja fel, aztán megtámadja Rónafi Ámon gróf hintáját, de póru jár és elmenekül. Utoljára egy tiszai áradáson találkozunk vele, a mikor is egy leányt akar elrabolni, de Rónafi elfogja. Czifrát felakasztják, Rónafi meg feleségül veszi a megmentett leányt. Hogy Jenő az alföldi betyár-romantikából meríti tárgyát, az azt mutatja, hogy Petőfit, esetleg Gaált is már ismeri. Vigjátéka: *A titok*, két felvonásban. A titok nem más, mint hogy Kincsesi gróf halálos ágyán megállapodott barátjával, Domború báróval, hogy gyermekeik Kornél és Hermin egymáséi lesznek, de e megállapodást Domború csak öt év múlva fedi fel. Az öt év

¹ V. ö. a családi levelezést.

² Bajza József összegyűjtött munkái Badics-féle kiadásából 6 : 352.

³ U. o. 6 : 444.

⁴ Bajza Aladár birtokában.

elmúlt, Domború elárulja a titkot s mivel Hermin és Kornél úgyis szeretik egymást: hegyen-völgyön lakodalom! Úgy látszik Jenő olvasgatta legalább Kisfaludy Károly vígjátékait. Erre vall, hogy megkíséرتi a környezet- és típusrajzot. Az előbbit szolgálják Domború fiának Eleknek és Kornélnak vadászata, valamint Gipszingy András báró levele, az utóbbit Gyuri »a falusi gavallér« alakja, a ki Herminbe szerelmes.

E szárnypróbálgatások is mutatják, hogy Jenő némi tanulmányokat már végzett. Az elemieket alighanem otthon, magántanulóként végezte el. Gimnáziumba a Mutschenbacher Alajos-féle magániskolába járt és itt végzett hat osztályt.¹ Tanulóéveiről alig van adatunk. 1857-ből megmaradt egy iskolai dolgozatfüzete. Magyar, latin, görög és német gyakorlatok vannak benne gyönyörű írással és korához képest fejlett intelligenciával írva.²

Otthon szomorú napokat éltek. 1853 közepén elborult apja elméje. »Micsoda élete is volt Jenőnek! Egy megháborodott apa kétségbeesett jajveszékülésére riadni fel a gyermekség szép álmából; azután mikor a feldúlt összezúzott hatalmas szellem lecsillapult, de csak azért, hogy világára örökös fátyol boruljon, — maga két mankón, — vezetni az édesapját a város utcáin keresztül célétalan.«³ 1858 márcz. 3-án halt meg Bajza József.

Apja halála nagyon megrendítette Jenőt. Különben is folyton betegeskedett, ezért Pákh Albert tanácsára 1859 tavaszán Gräfenbergbe ment. Itt tartózkodott akkor egy másik fiatal író: Zilahy Károly is. Pákh egyenesen hozzá küldte Jenőt, hiszen ismerték is egymást. Zilahy u. i. 1858-ban többször megfordult az özv. Bajzáné házánál Bajza Lenke első novellás könyve dolgában. Ekkor azonban érdeklődése nem Jenőnek szólt, kit hallgatag modora miatt ő sem sokra tartott.⁴ Az igazi megismerkedés Gräfenbergben történt. Szoros barátságot kötöttek, olyan bensőt, mint hajdan az öreg Bajza és Toldy.

Bajza Jenő csendes, visszavonuló fiú volt, Zilahy túlzásokra hajló, szereplésre vágyó, sok tekintetben merő ellentétek s mégis nem egy lelki kapocs csatolta őket össze. Így az, hogy mindketten telivér litterátorok voltak. Mindig az irodalom lebegett szemeik előtt, nem is tudtak maguk számára más pályát elképzelni, mint az irodalmat. A nagy vonzalom az irodalomhoz Jenőnél családi örökség volt, Zilahy és testvérei családi vonássá tették. Jenő gyermekjátékai közt már irodalmi terveket sző, a türemlenebb Zilahynak gyermekkorában cikkei jelennek meg. Mikor Zilahy lapot szerkesztett, annyi teret szentelt az irodalomnak, hogy ez többször egyenesen elnyomta a politikát. Igen jellemző rá, hogy

¹ Szinnyei Magyar írók élete és munkái szerint.

² Birtokomban.

³ Zilahy Károly nekrológjából, mely megtalálható Jenő Zách Felicziánjának függelékében.

⁴ Kovács Ferencz: Zilahy Károly pályája 1901. 21. és 22. l.

írva, az Orlando Furiosot fordítva halt meg. Sok hibája volt Zilahynak, de őt is melegebb méltánylásban részesíthetné az irodalomtörténet.

Összekapcsolta a két fiatal költőt az a nagy pietás is, melylyel Zilahy barátja apja iránt viseltetett. Bajza József és Börne voltak irodalmi eszményképei. Sokan írtak a költőről és kritikusról, de senki lelkesebben, mint Zilahy. Minden sorából az őszinte bámulat és a tanítvány lángolása szól. Szerinte Bajza a becsület és bátorság fényes mintaképe, pályája a leglélekemelőbb tanútság, ő a szabad szó, az igazság és a független meggyőződés törhetetlen képviselője.¹

Összefűzte őket a szenvedés is. Kora gyermekségük óta a szenvedések iskoláját járták, volt okuk elkeseredni ember és világ ellen, gúny és rosszakarat üldözte őket, az otthon sem hozott számukra mindig enyhülést, a szerelem is boldogtalanság forrása volt számukra. Jenőről írja Zilahy: »En... ifjúsága első virágában ismerkedtem meg vele... Alig volt 19 esztendő s már akkor egy kiégett nagy szívet leltem benne, melyből a lelkesedés fénye rég kioltva, a reménynek se híre, se hamva. Nemes arcza, elbűvölő kedves tekintete életet jelentett, de az ő életének kertjét már nyíltában leforrázta a dér. Megdöbbsent a ki bepillant: élő halott! Tünetmény! — igen, láng azt kiáltom — jaj, de temetőbe vezet!... Egyszer mondta nekem: »Azért vagy te olyan szerencsétlen, mert csillagzatod az enyémhez kötötted.« Oh, mert nem volt kötelék a földön, másnak szent és boldogító, a mi neki meg ne lett volna mérgezve! Utoljára hozzászókkott a mérgehez, sőt utána is nyúlt öngyilkos, bőszejével s mikor végig kiüríté, nem tudott többé sem sírni, sem örülni, hanem állott, mint a szomorú fűz az élet vize mellett, szomjan, mozdulatlan nézve, míg a patak tőle elfut.«²

Jenő gräfenbergi tartózkodása a Zilahyval kötött barátság mellett azért is nevezetes, mert ekkor jelent meg első nyomtatott munkája. A Vasárnapi Ujságba írt egy fürdői levelet Gräfenbergről (1859. júl. 10.), valószínűleg Zilahy biztatására, a ki maga is küldött a Vasárnapi Ujságnak már régebben egyet (1859. márcz. 27.). Irodalmi értéke kevés van a levélnek. A megalégedés hangján van írva, a miből azt lehet következtetni, hogy neki is használt »Priessnitz dicső találmánya.«

Zilahy Júliusban utazott el családi betegségek miatt és csak az ősszel találkozott újra Pesten. Zilahy teljes tüzzel részt vett az ifjúság mozgalmaiban és abba némileg belevonta Jenőt is. Heves izgatásai miatt hamarosan kitiltotta a rendőrség a fővárosból. Beiratkozik a bécsi egyetemre, de ott is csak hat hétig tűrték meg. Családi bajok, külföldi utazás, irodalmi összetűzések miatt

¹ Magyar koszorúsok albuma 45—46. l.

² Ez összekötő kapesok kimutatásánál felhasználtam Dömötör János bevezetését Zilahy munkái 2-ik kötetéhez. V. ö. a 7. lapot.

ezentúl gyakran kénytelen volt távol lenni a fővárostól. Hosszabb ideig Jenő életében még kétszer volt itt: 1860 októbertől 1861 végéig és 1863 elejétől.¹

Mikor Pesten volt minden nap együtt voltak Jenővel. Estéiket többnyire a Kamon kávéházban töltötték, a hol az írók rendszeren találkoztak. Ha Zilahy nem volt itt, sűrűn leveleztek. Személyes dolgaik mellett megvitatták az irodalom eseményeit. A világnak, mely mindig együtt látta őket, fogalma sem volt, milyen kevésbé kimélték egymást négy szemközt, milyen nagy polémiaikat vívtak leveleikben. Nagyon sokat foglalkoztak Jenő drámájával s ezzel kapcsolatban mindenféle más dramaturgiai dolgokkal, később ezzel Vajda János költészetével, melyet Jenő szerint Zilahy nem méltányolt eléggé.²

Jenő visszatérte után nem járt többé iskolába, hanem teljesen az irodalomnak szentelte magát. Egyéni hajlamai apja példája, Zilahy sürgetése mellett kétségtelenül buzdítólag hatott rá nénye növekvő hírneve is. Első versei 1860-ban jelentek meg. Aránylag elég barátságosan fogadták még őket. »Úgy látszik, — írja a Hölgyfutár, — hogy míg a Muzsa az elhunyt atyát, az Apotheosis költőjét siratja, gyermekeire édesden mosolyog« (1860, 2—901.).

1860-ban hozzáfogott egy történeti tragédia írásához a *Zách Felicián*-hoz. A nyáron kintjárt Visegrádon, verset írt romjáról és ősszel megkezdte tragédiáját, annyi keserűség kútfejét! 1861 végén benyújtotta darabját a Karácsonyi pályázatra. A pályázat eredményéről Bérczy Károly számolt be a bíráló bizottság (Arany János, Kemény Zsigmond, Jókai Mór, Pompéry János és Bérczy) nevében a Szépirodalmi Figyelőben (1862. április 10.), összesen hat munka pályázott. Kettő semmi figyelmet nem érdemel, más kettő (*II. Lajos király, Mózes*³ költői ugyan, de nincs bennük drámaiság. Szinrevaló is van kettő: a *Bűnt bűn követ* és a *Zách Felicián*. Ezek is gyenge alkotások, abszolút becsük nincs, de mint viszonylag, a legjobbnak az előbbinek kiadják a pályadíjat. A pályanyertes Dobsa Lajos volt, kinek ez leggyengébb darabja. Nem is adták soha elő.⁴

Bajza Jenőt e bukás nem csüggesztette el. Most a Nemzeti Színházhoz fordult munkájával. Az eredmény újra bukás, de ez oly sajtósági körülmények közt ment végbe, melyek határozott rosszakarat bélyegét hordják magukon. Ez volt E. Kovács Gyula véleménye is, mikor 1883-ban előadatta a *Zách Feliciánt*, de az okokat nem kereste egészen jó helyen. Szerinte a darabot Egressy

¹ Mindez adatokra nézve lásd Kovács Ferencz idézett munkáját.

² Ez utóbbi vitára Zilahynak egy az Egressy *Színházi Lapja*-ban megjelent Jenőhöz intézett levele adott alkalmat (1860. 34. sz.). Jenőhöz intézte utóbb Zilahy utóleveleit és Madách-tanulmányát is. Magánleveleiket nem sikerült megtalálnom. A mit róluk mondok, Dömötör János után közlöm.

³ A Madách Mózes.

⁴ V. ö. Bayer József: A magyar drámairodalom története 2: 302. 1.

és Szigligeti nyomták el. Egressy, mert bosszút akart állani Jenőn apjáért, a ki hajdanában alapos leczkékben részesítette, Szigligeti, mert neheztelt Zilahy Károlyra, a ki őt csak afféle középszerűségnek tartotta és e nézetét nem rejtette véka alá.¹ Valami van a dologban, de a maga teljességében nem állhat meg. Igazi fényt a történetre Bajza Jenő és Egressy polémiaja, az egykorú napi-hírek, a Nemzeti Színház és az irodalom akkori viszonyainak ismerete vet. Ezek alapján így fest az eset:

Alighogy a karácsonyi pályázat eldőlt, Bajza Jenő elhatározta, hogy darabját benyújtja a Nemzeti Színházhoz. Elvitte hát Egressy Gáborhoz, mint a kinek a czímszerepet szánta és felkérte, mondjon ítéletet róla. Egressy elolvasta a tragédiát, néhány kifogást tett ellene, egyes sorait kiigazgatta, de különben nagyon meg volt vele elégedve. Jenő Egressy utasításai szerint 1862 nyarán átdolgozta darabját és októberben Egressy felszólítására újra átadta neki. Egressy megint változtatásokat tett rajta. Bajzának ezek nem tetszettek, de nem tartotta őket lényegeseknek és nem akarta Egressy jóindulatát eljátszani, azért beleegyezett mindenbe és Egressy ajánló soraival beadta művét. A bíráló bizottság elfogadta, olvasó próbára tűzte ki s úgy volt, hogy még husvét előtt elő is adják. A szerepek szét voltak már osztva: Záchot Egressy, Klárát Felekiné, Erzsébetet Jókainé, Cselényit Tóth József játszotta volna.²

És ekkor történt valami. Jenő egyszer meglátogatta Egressyt, a ki nagy bámulatára kijelentette, hogy a darab most már sokkal kevésbé tetszik neki, új változtatásokat követelt, különben leveszi róla a kezét. Jenő nem jött ki sodrából, ráállott mindenre, sőt egy udvarias levélben megköszönte Egressy fáradságát, egyszerűsmind utasításokat adott neki Zách öltözetére vonatkozólag.³ Közben Radnótfáy intendáns új drámbíróvá választmányt alakított, — a mivel a lapok régi kívánságát teljesítette — és az új bizottságnak kiadta bírálatra az összes elfogadott színműveket is, a Szigligetiéi kivételével. Egressy kitörölte a darabról ajánló sorait és maga is az előadás ellen szavazott, mire a bizottság Zách Feliciánt 3 szóval 1 ellenében »színművészetünk jelen viszonyai közt előadhatatlannak találta.«⁴

E határozat nyomán nagy vihar ketekkezett. Zilahy egy kis cikkében a Bánk bán mellé állította Zách Feliciánt és keményen megtámadta Egressyt. Egressy nem Zilahynak felelt, hanem Bajzának, durván és dühösen. Jenő eddig nem nyilatkozott a saját ügyéről, bár a lapok tele voltak az ő dolgával. Végre most ki kellett állania a harcztérre. Egy hosszabb cikkben elmondta az

¹ Ellenzék 1883, 80. sz.

² A szereposztásra nézve l. a Magyar Sajtót (1863. febr. 28.) és a Nővilágot (1863. márcz. 16.).

³ E levél 1863. márcz. 12-én kelt és a Nemzeti Múzeumban van.

⁴ Hölgyfutár 1863. jun. 18.

egész történetet, leleplezte Egressy kétszínű eljárását. A czikk egyesén és sok szellemmel van írva. Édesapja, a vitatkozás nagymestere, ugyan aligha fejcsóválva nem olvasta volna, mert összehord mindenfélét Egressy ellen, olyat is, a mi ügyükhöz egyáltalában nem tartozik, de célja az volt, hogy minél inkább kipellengérezze Egressyt és ez sikerült neki. Vitatkozó modorán megérik apja hatása. Már a megszólítás is erre vall: Drága Egressy úr!¹

Mi okozta Egressy árulását? Talán a Magyar Sajtó 1863. febr. 5-iki száma. Itt Zilahy közli, hogy a Kisfaludy Társaság tagjává választotta Egressyt. A hír nem tetszik neki. Sokkal szívesebben vette volna, ha Szigetit választják be, a ki mint színműíró is számot tesz. Különben Zilahy máskor sem bánt keztyüs kézzel Egressyvel. Egressy méltán hihette Zilahy és Bajza benső barátsága miatt Jenőt is részesnek a kirohanásokban.

Hogy Egressy ellensége lett fiatal költőnek, csak egyik oka volt bukásának. Más oka az, hogy akkoriban az irodalom vezető férfiai és Radnótfáy ellen egy ellenzék rendszeres támadásokat intézett. Az irodalmi ellenzék vezéralakjai Vajda János, Dömötör János, Reviczky Szevér és különösen Zilahy voltak. Mikor 1863 elején — Vajda névleges szerkesztése mellett — Zilahy átvette a Magyar Sajtót, folyton ostromolta Gyulaiékat. Még Arany Jánossal sem tudott kijönni, Gyulaira meg természetesen nagy haraggal rohant és hogy irodalmi troglodythnak, majomnak és cigánypurdénak czimezgette, az még az enyhébb dolgok közé tartozik (jún. 22.). Szigligetit kitartóan ütötte (jan. 18, 21., febr. 2, 16, 18., ápr. 1, 2, 8., máj. 12, 13. stb.), de megkapták a magukét Tóth Kálmán (márcz. 10.), Kövér Lajos (márcz. 13.), Jókai (ápr. 4.), Greguss (ápr. 2.) és mások is. Ezek a három csillaggal jegyzett kis czikkek valóságos méregbe mártott nyilak voltak. Rengeteg bennük az igazságtalanság, de félelmetes vitatkozó tehetőséget árulnak el és a lapnak oly élénkséget adtak, a minőt e korban egy sem ért el.

Gondolni lehet, hogy a hatalmon levő írók nem voltak ily körülmények közt túlságos jó szívvel Jenő iránt. A Magyar Sajtó 1863-iki első száma elpanaszolja, hogy a lapok tudomást sem akarnak venni arról, hogy Bajza Jenő a Nővilág főmunkatársa lett. Igaz, hogy a Nővilág mint Vajda János lapja, már régebben összeveszett mindenkivel. Be kell vallani, hogy néha Jenő is tört

¹ V. ö. a Magyar Sajtó máj. 1., jún. 17. és jún. 25. számait továbbá a Színházi Látszó 76-ik számát. A polémiának volt egy igen nevetséges folytatása is. Mivel Bajza Egressy eljárását többször csizmadiakodásnak nevezte, Kecskés István makói csizmadialegény sértve érezte az egész csizmadiaczéhet és három társával párbajra hívta ki Jenőt. Ugyanezt tette apja megbántása miatt Egressy Ákos is, a ki ekkoriban Mohácson volt vándorszínész. Bajza gúnyosan válaszolt nekik s mikor Egressy Ákos Pestre jött vendégszerepelni, csúfolódva kérdezte, hol késik Kecskés István? (Nővilág aug. 16. és 30.)

borsot, vagy legalább engedett törni borsot, Gyulaiék orra alá. A Koszorút professorlapnak nevezi, megvádolja, hogy az irodalom megváltójaként mutatta be magát hangzatos frázisok kíséretében, de a nagy mellverés mellett is a legégetőbb kérdéseket lelketlen közönnyel tekintette (Nővilág márcz. 16.), — mindezt csak azért, mert a Koszorú megróttá Zilahyt, hogy a Zách Feliciánt égis magasztalja, mielőtt a közönség ismerhetné. A sok hercze-hurcza miatt érthető Jenő kifakadása, de az ilyenekkel csak rontott ügyen.

Zilahyék támadásának állandó céltáblája volt Radnótfáy Sámuel a Nemzeti Színház intendánsa. Radnótfáyról a legjobb barátja sem mondhatta, hogy hivatott az ilyen nagyfontosságú intézet vezetésére, így itt igen jól kiaknázható alkalom volt a »vaskalaposok« ütésére, a kik nagyobbreszt jó viszonyban voltak az intendánssal. E pontban a régi gárda több tagja is Zilahyékhoz csatlakozott, olyanok t. i. kiknek darabjait nem adták elő. 1863 első felében talán nincs olyan száma a Magyar Sajtónak, mely ne adna egy vágást Radnótfáynak, júniusban meg valóságos hadjáratot indít ellene Zilahy. Ugyanekkor feliratot intéztek a császárhoz 70 író és művész aláírásával Radnótfáy elmozdítását kérve. A feliratot jún. 23-án Dobsa Lajos és Reviczky Szevér nyújtották át az uralkodónak. A mozgalomnak semmi eredménye sem lett, az örökös támadás azonban — képzelhetni — nem jól hangolta Radnótfáyt Zilahy leghűbb barátja iránt.¹

Eltelktve minden egyébtől, az új drámbíráló választmány összeállításából is előre lehetett látni a bukást. Kik voltak a bírálók? Arany, Bérczy, Czuczor, Egressy, Feleki, Greguss, Gyulai, Jókai, Salamon, Tóth József, Tóth Kálmán és Tóth Lőrincz. Hogy ki volt ezek közül a 4 bíráló, a Nemzeti Színház naplójából nem tűnik ki, csak annyit tudunk, hogy 1 szavazott az előadás mellett, 3 ellene, köztük Egressy és hogy Gyulai meg Tóth Kálmán nem voltak a bírálók között.² Nézzük a többit. Arany, Bérczy és Jókai már a Karácsonyi-pályázaton kimondták ítéletüket, Feleki és Tóth József, mint színészek Radnótfáytól függtek, Greguss és Salamon az annyit kigúnyolt Koszorú munkatársai voltak és Tóth Lőrincz-czel együtt az uralkodó párt tipikus képviselői. Csak az öreg Czuczorról nem mondhatunk semmit sem és valószínű is, hogy ő szavazott az előadás mellett.

Annyi tárgyilagosságot fel kell tételezni a bírálókról, hogy

¹ V. ö. Hölgyfutár 1863 júl. 28. Nevesebb aláírók: Reviczky Szevér, Reményi Ede, Dobsa, Ábrányi Kornél, Thaly Kálmán, Szegfi Mór, Riedl Szende, Szász Béla, Balogh Zoltán, Tolnai Lajos, Vajda, Csukássy József, Vértesi Arnold, Mosonyi Károly, Siposs Antal, Kuliffay Endre, Lonkay Antal, Zilahy, Bajza. A Magyar Sajtót július elsején Pákh Albert vette át, megtagadva minden közösséget az előbbi szerkesztőséggel. A júl. 13-iki számban hazafiatlanságnak nevezte, hogy a feliratokat az *abszolút* uralkodóhoz fordultak. E vád ellen Zilahy és Bajza közös nyilatkozatban védekeztek (Nővilág aug. 1.).

² V. ö. Nővilág ápr. 1. Bolond Miska máj. 10. és Koszorú máj. 24.

ha a Zách Feliczián remekmű lett volna, a minek Zilahy kikiáltotta, minden habozás nélkül elfogadták volna. Ám a tragédia hibás alkotás. De, mondhatná valaki, így talán csak a munka fogyatkozásai voltak a visszautasítás okai? Feleletünk erre E. Kovács Gyulával csak az, hogy ugyanez időben előadták Farkas Albert *Nápolyi Johannáját* és Szigligeti *Bujdosó kurucját*. Annyi rossz dráma és csodabogár között, a mennyi a Nemzeti Színház műsorán szerepelt és szerepel, a Zách Feliczián megállta volna helyét.

A második bukásban sem nyugodott meg Bajza Jenő. A választmány ítéletét a közönséghez akarta megfellebbezni drámája kiadásával (Hölgyfutár 1863. jún. 18.). Kapott ugyan egy más tanácsot is Tóth Kálmántól. Tóth Kálmán elolvasta a darabot, aztán azt ajánlotta neki, más címmel nyujtsa be újra a Nemzeti Színházhoz és ő kezeskedik az elfogadásról. Az eszme egészen oda illik, ahol el lett mondva: a Bolond Miskába, ámbár Tóth komolyan ajánlotta, Gyulai azonnal kimutatta a gondolat fonákságát, hogy mi lenne a Nemzeti Színház bíráló választmányából, ha minden visszautasított darabot, így juttatnának vissza, mire Tóth Kálmán úgy módosította tervét, hogy Bajza javítsa át előbb drámáját.¹

Jenő ezt a tanácsot sem fogadta el, hanem átadta a munkát Zilahynak, a ki ekkor Reviczky Szevérrrel az *Alföldiek segélyalbumát* szerkesztette. Itt meg is jelent 1864 első napjaiban (249—324. l.) és nemsokára külön kötetben is Jenő verseivel és Zilahy nekrológiájával kiegészítve, mert Bajza a kiadást nem érte meg.²

Jobb is volt. Még mindig nem teltek be az üldözéssel. A Fővárosi Lapok febr. 5-iki száma Henszlmann Imre tollából egy értekezést közölt a Zách Felicziánról. A cikk Henszlmann leg-haszontalanabb munkái közé tartozik. Minden sorából kilátszik a bosszúállás lólába, azokért a vágásokért, melyekben hajdan Jenő apja részesítette. Nagyképű esztetizálás és elfogúlt kicsinyeskedés szövegtelnek cikkében össze. Újra feltárlja a Bajza József által rég megczáfolt elvet, hogy a drámában a jellemrajz a fő, a cselekvény mellékes. Valóban visszataszító látvány: egy országos hírű tudós akar egy fiatal elhalt költőt agyontiporni. Henszlmann teljesen rászolgált arra a személyeskedő, éles — de sajnos, igen gyenge logikájú — feleletre, melyet Cserényi Imre írt neki.³

A sok hirlapi vita mégis eredményezett valami jót is. Felhívta a darabra úgy a közönség, mint a színészek figyelmét. A Zách Feliczián pár év alatt egészen elfogyott, Kolozsvárt meg előadták. Záchoth az »ércztüdejű« Rónai, Klárát Rónainé Prielle

¹ Magyar Sajtó máj. 1. Bolond Miska máj. 10. Koszorú máj. 24. és június 7.

² Zách Feliczián, tragoedia négy felvonásban, írta Bajza Jenő. Az elhunyt ifjú költő verseivel kiadta Zilahy Károly. Pest, 1864. Emich 8° 114, 1. lap.

³ Fővárosi Lapok 1864. febr. 27. Cserényi Zilahy Károly öcscsének, Imrének volt álneve.

Lilla adta. 1864. ápr. 15-én volt az első előadás félsikerrel. Nem-sokára a kolozsvári társulat Nagyváradon is színre hozta több ízben.¹ 1883-ban E. Kovács Gyula felújította a darabot Kolozsvárt. Egy lelkes cikket írt róla és ápr. 17-én előadta. Ő Záchot, Dömjén Rózsa Klárát, Szacsvai Zách Jánost, Boér Hermin Erzsébetet, Mátray Cselényit játszotta. Viharos taps fogadta a pathetikus jeleneteket. Nem csoda! A hallgatóság zöme az ifjúságból került ki. A páholyok üresek voltak, de a földszint és a karzat tömve.² Ez volt, tudtunkkal, a Zách Feliczián utolsó előadása.

Miután így lehetőleg részletesen ismertettük Jenő színműve történetét, térjünk vissza 1862 őszére, mikor darabját a Nemzeti Színházhoz benyújtotta. Egyelőre elvetvén e munka gondját, egy új nagy munkába fogott, Goethe *Werther*jének fordításába. Már 1862 végén (209. l.) a *Nővilág* egy részletet közöl a fordítás elejéről, 1863 febr. 16-án a végéről. Jenő a fordítást nagy lelkiismeretességgel végezte, úgy hogy nem is tudta egészen sajtó alá készíteni. A végső simítás Zilahytól való, a ki barátja halála után ezt a munkát is kiadta.³

1863 elején a *Nővilág* főmunkatársa lett. Névleges szerkesztő itt is, mint a Magyar Sajtónál Vajda János volt, de, a mint az utóbbit Zilahy vezette, úgy a *Nővilág*ot Bajza. A *Nővilág* ez időben havonta kétszer jelent meg 4^o 8—10 oldalon. Szépirodalmi és divatlap volt. A számok divattudósításokkal kezdődtek, azután egy novella jött, utána 1—2 vers, esetleg valami ismeretterjesztő cikk, végül irodalmi, színházi és egyéb hírek, háztartási jegyzetek és a divatmelléklet zárták be. A divatlap sok teret foglalt le; ezt a részt Kálnay Pál szerkesztette. A szépirodalmi rész nem állott magas színvonalon sohasem s Bajza Jenő sem tudta emelni. A *Nővilág* nem fogható nem a régi Athenaeumhoz, vagy a Koszorúhoz és a Fővárosi Lapokhoz, de a Hölgyfutárhoz és a Vasárnapi Ujsághoz sem. A Pesti Hölgydivatlap, a Nefelejts, a Családi Kör kategóriájába való, ha a Napkeletnél magasabban áll is. Nőknek szánt kedves semmiségek töltik meg. Bajza Jenő idejében eredeti verset Zilahy Károly, Dalmady Győző, Szász Béla, Medgyes Lajos, Szendrey Julia stb., novellát Jósika Miklós, Bajza Lenke, Országh Antal és Reményi Katalin írtak bele, fordításokat találunk Moore (Spóner), Schiller (Tomor), Puskin (Zilahy Imre), Lenau (Mezey), Heine (Zilahy Imre) verseiből, Turgenyeff, Gogol, Musset, Berlioz stb. novelláiból.

Bajza Jenő pár nyilatkozatát és a *Werther*-részletet kivéve összes cikkeit névtelenül, vagy csak jegyekkel ellátva közölte benne. Nagyon bajos kiválasztani, melyek az ő munkái, de termé-

¹ Kolozsvári Közlöny 1864 ápr. 23., Ellenzék 1883. 80. sz.

² Ellenzék 1883 ápr. 16. és 18.

³ Az ifjú *Werther* keservei, írta Goethe, fordította Bajza Jenő. Pest, 1864. Heckenast 12^o 191. l.

szetesen szép számmal lesznek. A Nefejejs nekrológja (1863 nov. 1.) útbá igazít, hogy Jenő kritikái czikkeket is írt. Sok ilyen kis cikk van a Nővilágban »b« jeggyel jelölve; ezek valószínűleg az övéi lesznek. Túlnyomólag szinibírálatok. Apja hatása megérezik rajtuk, de értékben messze elmaradnak apjáié mögött. Igaz, hogy Bajza József jóval idősebb korában is írta szinikritikáit. Eredeti eszme alig van bennük, de elég megbízhatóan ír pl. a III. Richardról (febr. 1.), Learról (márcz. 16.), a Csizmadia mint kísértetről (márcz. 1.), a Dalos Pistáról (márcz. 16.), a Bankár és báróról (ápr. 1.), a Tartufferről (márcz. 16.).¹ Április elején különben úgy a Magyar Sajtó, mint a Nővilág megszüntette szinibírálatait, a mivel valószínűleg az Athenaeumot akarták utánozni, mely egy ideig szintén mellőzte a Nemzeti Színház eseményeit, de több okkal mint Jenőék. Október elsején Bajza megvált a laptól.

1863 nyarat Zilahyval Balatonfüreden töltötte. Nagy számmal volt itt az irodalom képviselve. Ott nyaralt Jókai, Zichy Antal, Vajda, Vecsey Sándor, Dalmady, Vas Gereben, Tolnai, Kulcsár József, Somssich Pál és Fiáth Ferencz (Nővilág aug. 1. és 15.). Az élénk fürdői életben Jenő is részt vett, de írói munkásságát is folytatta. Fordította a Werthert, újra át akarta dolgozni a Zách Felicziánt,² másrészt meg Zilahyval egy nagyszabású tudományos, szépirodalmi és kritikai folyóiratot tervezgetett. Címe *Uj Athenaeum* lett volna, főszerkesztője Zilahy, segédszerkesztője Bajza, munkatársa 10 fiatal író (Koszorú 1863 szept. 20.).

Pestre visszatérve pár hetet élt még. Az utóbbi időkben kiépült, mankóit letette, arca egészségét mutatott, kezdett erősödni és férfiasodni, úgy hogy váratlanul jött halála, mely háromnapos agyhártyalob után 1863 okt. 28-án délután ragadta el. Szemét Zilahy Károly fogta be, kit a haláleset egészen megtört. Megírta Jenő sírversét, a róla szóló megható gyászbeszédet és alig pár óra terjedő saját életét nagyrészt Jenő emlékének, művei kiadásának szentelte.³

Október 30-án délután volt Jenő temetése. Koporsója körül

¹ Shakspereről az a nézete, hogy csak igen ritkán szabad adni, mert nagy előkészületet kíván. Ezt tanította az öreg Bajza is. (V. ö. a Badics-féle Bajza-kiadást 5: 209.) — A Tartufferről szörnyű vita folyt Zilahy és Gyulai között (Magyar Sajtó 11., 17., 18. Koszorú márcz. 15.). — Jelent meg Jenőnek két szinibírálatát a Magyar Sajtóban is (márcz. 15. és 20.), de ezek szóról-szóra megvannak később a Nővilágban (ápr. 1.).

² Zilahy nekrológja szerint.

³ Gömör Istvánné, Zilahy Kiss Ágnes úrhölgy közlése szerint Zilahy csak e pár szóval volt képes testvéreit levélben értesíteni Jenő haláláról: Jenő ma meghalt. A részleteket csak pár nap múlva közölte velük. — Ime, a különben gyenge sírvers:

Mint egy eltévedt üstökös
A sokaság között magára állott;
A földön nem volt mit ölelni
Lángjának — hát az égbe szállott!

fiatal írók álltak égő fákllyakkal kezükben.¹ A lapok többnyire hideg pár szónyi hírben emlékeztek meg a gyászestéről, maga a Nővilág is. Annál jobban esik a Koszorú meleg czikkét olvasni, mely arról tanuskodik, hogy Arany mindig jóakarója maradt Jenőnek, Gyulai meg nemes ellenfél volt: »Múlt pénteken temettük el a szép tehetségű fiatal költőt, Bajza Jenőt. A nemes hajtást, mely még most indult volna igazi fejlődésnek, virágzásnak, gyümölcsözésnek, a hideg őszi szél derékban töré meg, hogy soha többé ki ne ujuljon. Utóbbi időkben sok olyan érte, a mi elősegíté a rohamosan jövő agyszélhűdést s megkönnyíté könyörtelen munkáját. Szálljon a béke és nyugalom angyala a korán elhunyt fiatal költő sírhalmára.« (1863 nov. 1.)

III.

A visegrádi tragédia feldolgozásával egy százada kísérleteznek költőink. Többnyire színre akarják hozni, de mind máig nincs elfogadható darabunk róla. Igaz, hogy elsőrangú tehetségek nem próbálkoztak vele, de nagy nehézségeket is kell leküzdeni. A legnagyobb az, miként tegyék tragikussá Zách Klára, vagy Feliczán bűnhődését? hogyan tegyék az egyszerű zsarnoki tényt megnyugtató igazságszolgáltatássá? A tárgy feldolgozói: Kisfaludy Károly (1812.), Döbrentei Gábor (1823.), Fogarasi Nagy Pál (1839.), Kuthy Lajos (1840.), Vahot Imre (1846.), Arany János (1853.), Bajza Jenő (1862.), Jósika Miklós (1863.), Dezső Gyula (1866.), Abonyi Árpád (1895.), e nehézséget nem oldották meg. Műveik értéke ezért — Arany balladáját kivéve — nagyon kététes. Tekintsünk röviden végig rajtuk, különösen kiemelve a hatást, melyet esetleg Bajza Jenőre tettek.²

Kisfaludy *Zách Kláráját* 1812-ben írta, de soha elő nem adták és nyomtatásban csak 1843-ban jelent meg. Értéke semmi. Bajzára hatott az a gondolata, hogy Klára vesztét szerelmi cselszövény okozza. Kisfaludynál Lanka szerelmes Cselénbe, a ki Klára szerelme. Lanka úgy akarja magának biztosítani Cselént, hogy Klárát Tallenszky segítségével kiszolgáltatja Kázmérnak. Kisfaludy még háromszor próbálta átdolgozni e drámáját, de csak töredékek készültek el. Egy ilyen töredékből vette Bajza az udvari

¹ Pesti Hírnök 1863 okt. 31.

² Vándory Rezsőnek az Abafi-féle Figyelő 17-ik kötetében van egy értéke Zách esetéről a magyar drámairodalomban. A munka nagyon sekélyes, ezért csak a Zách-ról szóló művek összeállítását használtam fel belőle, ezt is kiegészítve. A fent felsorolt művek mellett a Klára dolganak némi szerep jut még Szigligeti: *Zách unokái* (1846.), Tóth Kálmán: *Az utolsó Zách* (1858. V. ö. Pesti Napló 1858 márcz. 30.), Madách: *Csák végnapjai* (1861.) és Bartók Lajos: *Erzsébet királyné* (1892.) című darabjában is. Van továbbá e tárgynak három jelentéktelen német feldolgozása is: a Foglár Lajosé (1846.), a Mayláth Jánosé (1855.), és a Levitschnigg Henriké (1858. humorisztikus.)

bolond, Rikkancs nevét és szerepét, a mi különben Learre vezethető vissza.¹

Döbrenteitől az 1823-as Hébe közöl egy ossiani stílusban írt elbeszélést: *Klára Visegrádon*. Dagályos nyelven, de különben minden szerkezet nélkül, krónikás módon mondja el a történetet. Bajza nem vett tőle semmit, Kuthy azonban innen merítette azt a jelenetet, hogy Klára meggyaláztatása után csolnakon menekül kedveséhez. (Erről van egy idéten kép is a Hébében.)

Nagy Pál *Zách Klára*-ját Jenő aligha ismerte, nem is vett vele semmit, akármily elismeréssel szól is róla Bayer.² Itt a főhős Bengár bán, a kiról a történelem egy szót sem tud. Zách — a jó Isten tudja, miért — erdőben bujdosik. Bengár egy eszköze *elhiteti* vele, hogy Kázmér megejtette Klárát, pedig semmi sem történt. Felcíziánt a végzetes ebédén ő öli meg s mert Klára visszautasítja szerelmét, kiirtatja a királylyal Zách egész családját. Végre kiderülnek gazságai és Klára szerelmese Homonnai párbajban elejti. Titkos gyűlések, holtnak vélt, de élő emberek, titokzatos váromok, szörnyű viharok mozgatják a cselekvényt.

A történelem megkezdett hamisítását Kuthy bátran folytatja (*I. Károly és udvara*). A Zách nemzetség kiirtása után Klára kedvese Pekri fellázítja az országot. Erzsébetet és Kázmért megöli, megölné Károlyt is, ha ez már meg nem halt volna — bánatában. Mit teyzen a jó vitéz? Azt kiáltja: Éljen Lajos, dicső királyunk! Hasonló logika építette fel az egész cselekvényt. Ez az a híres darab, melynek elhanyagolása valóságos »bűnhalmazás«.³ Egyébként itt jelenik meg először az eszme, hogy Zách jó szemmel nézi Kázmér szerelmét, mert szeretné vele elvételni lányát.

Már Kuthy több alakja komolyan aggasztott, hogy nem ép elméjű, de tisztára a félbolondok világába jutunk Vahot *Zách nemzetségé*-vel. Zách egy nagy összeesküvés feje. Mikor az ismert módon elveszett, a Záchok nem sokat teketóriáznak, hanem kikiáltják Jeretányt királynak. Ez a derék úr ugyan egyelőre még Ázsiában tartózkodik s ott a malchaiták meg az alánok fejedelme, ám ilyen csekélység nem hozza zavarba a Záchokat. Nagyobb baj az, hogy a gyűléseiket — igen bölcsen — a sírboltban tartják s oda Károly szépen lezáratja őket és szerencsésen éhen vesznek. Klára sorsa tulajdonképpen a háttérben áll, de mindenütt találkozunk vele. Szerelmese Cselén, a kit a királyné is szeret, azért játsza Klárát Kázmér kezére. Ilyen királyné mellett természetesen úgy társalognak az udvarban, mint valami lebuiban. Jellemző, hogy Klára meggyaláztatása után is ott ténfereg a királyné körül és Cselén felváltva, hol őt, hol Erzsébetet ölelgeti. Befejezésül kiderül, hogy Cselén a király törvénytelen fia, de már későn, mert Erzsébet megmérgezte.

¹ V. ö. a Bánóczi-féle Kisfaludy-kiadást 1:416. és 4:396.

² A magyar drámairodalom története: 1:427.

³ Váli Béla: Kuthy Lajos élete és munkái 91. l.

A tárgy többi feldolgozója nem hatottak Jenőre, értékük is igen kevés, — Arany balladáját kivéve — ezért csak futólagosan emlékezzünk meg róluk. Dezső Gyula *Zách Felicziánja* egészen léha munka, Abonyi Árpád *Zách családja* sem érdemel figyelmet. A család kiirtását mellőzi, ebben Jósikát követi, különben Vahot nyomán jár, ennek ríktó színezései nélkül. Jósika regénye *Klára* és *Klári* szentimentális üres regény, Záchot kivéve mindenkit megment s Klára később Széchy Dénesné lesz.

Katona József is foglalkozott egy Zách-dráma tervével, de aztán inkább a Bánk bán készítette el.¹ A két tárgy rokon, de a Bánk bán hatásosabb, mivel itt szerves kapocs van a nemzet ügye és Bánk családi ügye között. Bajza Jenő Katona mintájára össze akarta kötni a Záchban is hőse magándolgát a nemzet érdekével. A gondolat jó, de a kivitel fogyatékos. A cselekvény szövegét illetőleg is tanult Katonától. Hogy Klára megejtése a király távollétében, egy udvari estély után történik, ezt Katonától vette. Vett át több fordulatot is Katonától, a legfeljebb az, mikor a boszú végrehajtásakor Zách királynak nevezi magát, a mit Bánk bán mondhatott, de ő nem. A többi személyek hasonló szerepkörét a történelem adta, de Cselényi Biberach-utánzatnak látszik.

Kisfaludy Károly, Kuthy és Katona befolyása kétségbevonhatatlan, de szolgálai követésről szó sincs. Hatott Bajzára Vahot is, de csak műve első kidolgozására. Ez az első kidolgozás nincs ugyan meg, de Bérczy bírálatából és Bajzának Egriessy ellen írt cikkéből némileg ismerjük. A tragédia terjedelmesebb volt. Jobban ki volt domborítva, hogy a királyné féltékeny Klára szépségére, a mi végső kirezgése annak, hogy Vahotnál szerelmileg féltékeny Klárára. Bukása után Klára átkokba tört ki, a mint Vahotnál is. A negyedik felvonásban Zách úgy volt feltüntetve, mint a ki nem ért semmit és azt sem tudja, mit tegyen.² Bele volt a darabba szöve egy ének Kún Lászlóról is, melyet valószínűleg épen úgy a végzetes ebéden énekeltek mint Vahotnál a Bánk bánról szólót. Végül az első kidolgozásban Kázmér visszatért és el akarta venni Klárát, de a szörnyű ítélet már végre volt hajtva. Ez is Vahottól való. Csak a jó ízlés kerekedett felül Bajzában, mikor a Vahottól vett czafrangokat eldobta. Legfeljebb a Kún Lászlóról szóló ének maradhatott volna meg, de ennek hiánya sem megy a drámaiság rovására.

Mai formájában a tragédia két részre osztható: egy viszonylag sikerült első felvonásra és az igen gyenge többi háromra. Fialat drámairóknál gyakori eset, hogy csak az első felvonás

¹ Gyulai Pál: Katona József és Bánk bánja 1883:159. l.

² Ha Záchot úgy világosították fel a történekről az első kidolgozásában is, mint a tragédia mai formájában, egyáltalán nem csodálkozunk, hogy nem értett semmit. Omóde szavai csak annyit árulnak el, hogy Klárával valami rettenetes történt. Mi sejtethjük micsoda, de honnan találja el Zách, a ki most jön Horvátországból?

sikerül. Alapot tudnak vetni, de arra építeni még nem. Így van ez Jenőnél is azzal a különbséggel, hogy az ő alapjára nehéz is még három emeletet felrakni.

Az első felvonásban Sároson vagyunk Zách Felicziánnak, Csák Máté nádorának várában. Cselényi királyi pohárnok, Zách régi barátja, készakarva elfogatta magát, hogy Záchot a király részére csábítsa. A király jutalmat ígért neki s e mellett az a terve, hogy majd elveszi Zách lányát s ily módon Záchcsal együtt fog emelkedni. Tudja jól, hogy Zách nagyravágyó lelke nincs kielégítve és hogy Csák meg Zách folyton torzsalkodnak. Záchhoz jutva rögtön megkezdi munkáját. Arról beszél, mennyire nagyra becsüli a király Záchot, többre mint Csák, a ki, bár neki köszönhet mindent, szeretné elnyomni.

Más részről is jól hangolják a király iránt a nádort. Lánya épen most tért vissza az udvarból, a hol nénjét Opolynét látogatta. Klára elbeszéli, hogy nénye elvitte egy ünnepélyre. Nehányan felismerik, hogy Zách lánya és nagy kavarodás támadt. Egy ismeretlen fiatal lovag azonban megvédte a lányt. A lovag azonnal megis jelenik, mert Budáról nyomon követte Klárát. Szerelmet vall neki, aztán felfedi magát: Kázmér herczeg. Zách tanuja e jelenetnek és áldását adja a szerelemre. Kázmér bevallja, hogy nénye tudta nélkül van itt, de azzal távozik, hogy ha Zách a királyhoz áll, az egész udvar tapsai közt vezeti oltárhoz leányát. Zách megtiltja Klárának, hogy eddigi jegyesével Omodé Miklóssal érintkezék, hiába minden könyörgés!

Épen megérkezik Omodé. Csáktól hoz rendeletet, legyen Zách készen, mert Rozgonynál meg akar ütközni a királlyal: Zách lesz a tartalék vezére. Feliczián, az eddigi fővezér, halálra van sértve. Összehívja embereit és hivatkozva Csák istentelen dúlásaira és a haza szenvedésére, tudtukra adja, hogy átpártol a királyhoz. Zách fia János hevesen kifakad apja ellen és kijelenti, hogy ő csak magyart ismer el királyául. A két Zách összevész, kölcsönösen el akarják egymást fogatni. A katonák többsége kintart az öreg mellett és Jánost híveivel kiszorítják.

Zách árulása kitűnően van előkészítve és indokolva. Saját nagyravágyása, lánya óhaja, Cselényi fondorkodása, Kázmér megjelenése, Csák sértése — ennyi ok sodorja őt az árulásba. De ez indítékok fölszínre hozása nem kifogástalan. Cselényi szerepének kivitele nagyon is durva és átlátszó.¹ Valószínűtlen, hogy Zách leányát az udvarba engedte. Tán a lovagiasság védelmére számított? Lám, Kázmér nélkül ez nem védte volna meg. Klárának azért kellett Budára mennie, hogy Kázmér megismerhesse. Kázmér megjelenése sem egészen természetes, bár a fiatal hév sokat megmagyaráz. A felvonás befejezése azonban remek. Omodé híre a végső lökést adja meg Záchnak. Olyan nagy horderejű elhatározás, mint a

¹ Bérczy a Szépirodalmi Figyelőben 1862 ápr. 10.

Záché, igazán hatásossá a szinpadon csak hirtelen, erős indulat kíséretében lesz. Elragadó János nemes páthosza is, mikor szembe száll apjával és a megalkuvás nélküli magyar álláspontot hirdeti. E jelenet értékét Egressy sem merte kicsinyelni.

De lehet-e az első felvonást expositiónak tartani? Nem, hiszen Zách már elkövette a tragikai vétséget, a bűnhődésnek kellene bekövetkeznie rövidesen, elemi erővel — és még három felvonás van hátra. Shaksperei művészettel lehetne továbbra is drámai érdeket kelteni, de nem Bajza kezdetleges eszközeivel. Ezután jóformán csak mozgás van a szinpadon, a cselekvény alig halad.

Rozgonynál a királyi hadak élén Zách tönkre verte Csákot, ki maga is elesett. Hatalmas udvari emberré lett, lánya dolga azonban nem jól áll. Kázmér bevallotta nénjének szerelmét. Erzsébet hallani sem akart róla, mert Kázmér politikai okokból Gedimir lithván fejedelem lányának vőlegénye. Mivel Kázmérral nem lehet okosan beszélni, a királyné Cselényire bizza, vigyázzon a herczegre. Cselényi csak most értesül Kázmér szerelméről. Hogy bevágja mindennek az útját, Klárához siet és megkéri kezét. Klára is, majd apja is visszautasítják és Zách a szemére hányja, hogy érdekből vette rá az átpártolásra. Cselényi bosszút fogad. Zách Kázmérnak szánta lányát, annak szánja ő is, de nem lesz köszönet benne!

Zách nagyzó ábrándozásba merül. A sereg érte lelkesedik, a király gyámoltalan, mért ne lehetne övé a korona? Egyszerre feltűnik képzeletében a rozgonyi csatasík. Csák Máté a szabadság törött kardjával kezében megfenyegeti: utol éri még sorsa! Magához térvén Zách töpreng, helyesen tette-e, hogy megerősítette Szent István koronáját egy idegen fején (II. fv.).

A király és Zách a lázadó brebiri bán ellen hadakoznak. Erzsébet fényes ünnepet ad. Kázmér újra ostromolja Klárát, de hiába. Cselényi kihallgatta e jelenetet és elferdítve közli a történeteket a királynéval. Szerinte Klára kitanult, ravasz lány, a ki teljesen behálózta a herczeget. Azt tanácsolja a királynénak elégítse ki Kázmér szenvedélyét s akkor a herczeg nem fog házasságra gondolni. Kázmér betegeskedése ürügye alatt, keresse fel két udvarhölgyével és ezek egyikét — Klárát — felejtse ott nála. Erzsébet visszautasítja a tervet, de a mint Cselényi előre sejtí, mégis követi.

Zách vad viharban siet Horvátországból lánya látogatására. A vihar elől egy kunyhóba menekül s ott találja remeteként fiát Jánost. János lesi az alkalmat, mikor ragadhat újra fegyvert a bitorló ellen. Apját átkozódva űzi el. Zách folytatni akarja útját, mikor Omodé — a ki Klaráért szintén a király híve lett — megjön a rémhírrrel. Zách nem hisz neki és dühében megöli, aztán mégis rossztól tartva elsiet. A haldokló elmondja a történeteket Jánosnak is. (III. fv.).

Zách Visegrádon van és tud mindent. János is megérkezik. Kibékül apjával és hugát ápolja. Délre harangoznak. Zách rátör



a királyi családra. Mivel Kázmér megszökött, a királynén akar boszút állni. Megsebesíti, Cselényi megöli. A király minden Záchot halálra ítél. (IV. fv.)

A három felvonásban összesen három jelenetnyi cselekvény van: a királyné nem egyezik bele öcsce szerelmébe, hanem inkább megejteti vele Klárát, Zách boszút áll. A többi, a mi történi, felesleges: Cselényit kikoszarazzák? Ezt előre tudtuk, e mellett ez nem lendít semmit semmin sem. Hogy e visszautasításért adja szörnyű tanácsát Cselényi? Semmi szükség az ő tanácsára, a királyné nélküle is rájönne. Omode és Klára szerelmi jelenete költőileg sem sikerült és bátran elmaradhatna. Egyáltalán micsoda alak ez az Omodé? A helyett, hogy kedvese gyalázatát megboszulná, elszalad Jánoshoz a visegrádi erdőbe. Pedig volna ideje boszút állani, mert Kázmér másnap hajnalban szökik meg. És az erdei jelenet! A legélére állítottabb valószínűtlenségek árán hozza Bajza a három szereplőt össze, hogy eljátszszák Lear egy hatalmas jelenetének gyarló utánzatát.¹ Mért öli meg Zách Omodét? Czéltalan vérengzés. A boszú-jelenet is gyenge. A helyett, hogy pár szó után tenne Zách, hosszú szónoklatba fog. Nem drámaiság, hanem költészet szempontjából szép Zách víziója. Nem hibátlan, de elbűvölő lyrai erő lüktet benne.

A cselekvény hanyatlásával porba esik minden. Omodé és Cselényi nélkül a darabon semmi sem változnék, annyira fölösleges alakok. A szinpadi conventio teremtményei: intrikusnak és szerelmesnek csak kell lenni? Cselényi aggkori szerelme egyszerűen nevetséges.² János az első felvonásban erősen felkeltette érdeklődésünket, de aztán belőle sem lesz semmi sem. Klára fecsegő báb, Erzsébet szintelen. Jellemezni még úgy sem tud Bajza, mint cselekvényt szőni. Mikor Zilahy Imre az ő jellemzési eljárását a Schilleréhez hasonlította, üres frázist mondott.

Zách Feliczián alakja is rosszul ütött ki. Hogy hősenek több súlyt adjon, ügyesen változtatja meg a történelmet. A történet szerint Zách a rozgonyi csata után lett árulóvá. Csak még sokáig élt és Klára esete 1330-ban volt. Hogy tragédiánkban Zách árulásán fordul meg minden és ő maga veri le Csákot, a ki a harczban el is pusztul, ez országos jelentőségű férfivá avatja Felicziánt. Valóban az első felvonásban, mintha történeti levegőben élnék, érezzük, hogy Magyarország sorsa dől el. A rozgonyi diadal után azonban egy eltörpült Záchcsal ismerkedünk meg. A történeti távlat elenyészik és Zách közönséges kapaszkodóvá válik.

Bánk bán után akarta Bajza, Klára esetét a politikai eseményekkel szerves összefüggésbe hozni, ezért tezza közvetlen a roz-

¹ Henszlmann Fővárosi Lapok 1864 febr. 5. Nem Shakspere Learjéből, hanem a Vörösmarty fordításából vett egy kifejezést is: Múltával a napot! (6. I. V. ö. Shakspere összes színművei. Franklin 1902, 1: 409.) Az eredetiben: Well, well the event!

² Bérczy id. h.

gonyi csata után. Eszméje az volt, hogy Zách nagyravágyásból lesz árulóvá, hogy lányát királynévá tegye és Zách nagyravágyása vesztí el lányát. A gondolat tragikai, de a kivitel lerontja. Zách egyetlen komoly lépést sem tesz, hogy célját elérje. A cselekvény stagnál, Zách hova-tovább tehetetlen alakká lesz. Végre kiderül, hogy maga sem tudja, mit akar. Egyrészt lányát vetetné el Kázmérral, másrészt maga a magyar koronára vágyik.

Örök kár, hogy Bajza nem tudta úgy megírni drámáját, a mint elgondolta. Ha a Zách-tárgy feldolgozásainak idejét nézzük, látjuk, hogy legnagyobb részük a negyvenes évekbe és az elnyomatás napjaira esik; ekkor volt korszerű. A negyvenes évek demokrata áramlatának kedvezett volna a királyi hatalom túlkapásának a képe, az elnyomás idején meg a nemzet szabadságszeretetének szembehelyezése az idegen hódítóval. Micsoda felrázó hatása lett volna Jenő darabjának, ha e gondolatot drámaian ki tudta volna fejezni.

Sok hibát találtunk darabjában. Gondoljuk meg, hogy 21 éves korában írta és hogy mit írt egyszer az öreg Bajza a fiatal írókról: »Az a ponere totum, mely az érett férfiesz sajátja, nekik nincs adva. Ezernemű ideák keringenek ezerképen egy fiatal lélekben cél és szorosan meghatározott rend nélkül; az a világ, mely bennük él, nagyobbbrészt chaosa az anyagoknak s később lesz egy istenség eljövendő, mely szárazföldet és tengert ezen chaosban egymástól elválasztand s elrendeli a természet nagy systemáját. Meddig ez nem történik, a fiatal elme ismeretei nincsenek elvekre alapítva és habozás és bizonytalanság mutatkoznak rajta.«¹

IV.

Goethe két magyar íróra volt döntő hatással: Kazinczyra és Bajza Józsefre. Kazinczynak legfőbb törekvése volt, hogy magyar Goethe legyen, Bajza irodalmi elveit részint Goethétől tanulta, részint az ő műveiből vonta el. Kazinczy volt Goethe első magyar fordítója, úgy a prózai, mint a verses nemben. Ismeretes fordító modora miatt azonban átültetései élvezhetetlenek. Bajza is fordított imádott költőjéből, nem sokat, nem is a legszebben: öt verset, egy elbeszélést a Pillangóba és egy elmefuttatást a fordításról a West-östlicher Divan jegyzeteiből; de több ízben méltatta Goethét, különösen behatóan regényeit a regényköltészetéről szóló tanulmányában. Ő írta meg irodalmunk utolsó Werther-utánzatát az Ottiliát is.

Az apa Goethe-rajongása átszállott a fiúra is. Ha eltekintünk gräfenbergi levelétől, első írói fellépése Goethe három versének fordítása volt és utolsó heteiben is Goethét fordítgatta. Keveset nyújtott itt is — de a sors nem engedte meg neki, hogy bármiből is sokat adhasson. Ez a kevés azonban annyira kiváló, hogy

¹ Bajza József összegyűjtött munkái 3: 356 (rövidítve).

örökre emlékezetessé teszi Bajza Jenő nevét a magyar műfordítás történetében.

Az Uj Magyar Múzeum 1860-i folyamában (1: 165—9.) jelent meg Goethe Fischerjének, Sängerbjének¹ és Mignons Liedjének fordítása Bajza Jenő tollából. A fordítások feltűnést keltettek az irodalomban,² Toldy meg a következő utószóval üdvözölte az ifjú műfordítót: »Egy irodalmunkban örök díszű s örökké fájó emlékezetű név örököse lép itt fel az új lyra néhány legszebb darabjainak művészi visszadásával. Vajmi könnyen olvastatják azok magukat, nem sejdítette a pusztá műkedvelővel a feladás nagyságát s az érdemet, melyet csak a műgyakorló bír egész becsében mérlegelni. Az a nemesített népiesség, mely a két ballada legbensőbb lényegét képezi, mely nem hanyag technika s az aljassal érintkező köznap kifejezésekben fekszik, mint az nálunk oly sokak által — balúl — értetik, hanem tárgya naiv felfogásában s az előadás ennek megfelelő egyszerűségében, — az hatja át azokat a magyar másolatokat is, valamint a gondolat ugyanazon hullámzó rhythmusa, mely a nyelv dallamosságával benső egységet képez, ugyanazon melegség s a kifejezés igénytelen egyszerűsége, melyhez kár nélkül semmit sem adhatni, csak egy árva szócskát is, sem abból el nem vehetni semmit a gondolat csonkítása nélkül. S Mignon dalában ama sóvár vágy a még félig öntudatlan első gyermekség első éveiben felvett képek hona után ennyi mélység és bensőség-gel; s e forma, mely annyira össze van nőve tartalmával, hogy még a szóhelyeztetés sora is szigorúan meg van a tartalom által határozva: mily szerencsével zeng mindez vissza a fordításból az eredetinek muzsikai szépségével egyetemben. Valóban nagy okunk van örvendenünk az ifjú költő mind poétai érzelmének, mind nyelvuralmának, mind formái átérzésének! Bátran ide vehetjük tehát legalább egyiknek a három dal közül eredetijét összevetés végett s bátran versenyre hívhatunk más új nyelveket a magyarral, melyek pedig rokonságuknál fogva gyakran fedezik a német szöveget.«³

Ez a meleg elismerés bizonyára Bajza József fiának is szól, de műfordításunk akkori fejlettségéhez képest valóban remekek Jenő fordításai és még ma is számot tesznek, sőt Mignon dalát máig ő fordította le a legjobban.

A *halásznak* hat magyar fordítását ismerjük:⁴ A Szemere Miklósét (Athenaeum 1841), Bajza Jenőét, Spóner Andorét (Hölgfutár

¹ Ez a Nővilágban is 1860: 168. l.

² L. pl. a Hölgfutárt 1860. 1: 557. l.

³ Következik Mignon dala németül.

⁴ Az alábbi összeállítások Szász Károly (*Goethe lyrai kölleményei*) és Heinrich Gusztáv (*Német balladák és románczok*) adalékainak felhasználásával és kiegészítésével készültek. Sajnos, két fordításhoz nem férhettem: Baj György *Halászához* és Szerényi *Mignonjához*. Heinrich említi őket, de nem mondja meg, hol találhatók és jegyzetei közt sem tudott rájuk akadni.

1864), Szász Károlyét (1873), Dóczi Lajosét (1879)¹ és Feleki Sándorét.² Hasonlítsuk össze pl. a következő négy sort:

- Goethe*: Sie sang zu ihm, sie sprach zu ihm:
Was lockst du meine Brut
Mit Menschenwitz und Menschenlist
Hinauf in Todesgluth? —
- Szemere*: S imígy dalol, imígy zeneg:
Mért csalja büntelen
Sajátim, ah, embercseled
Halálra kegytelen? —
- Bajza*: És így dalol, így énekel:
Népem mit bántod itt
Ármány és csel segélyivel
Hogy őt halálra vidd? —
- Spóner*: Dalolt neki és szólt neki:
A tenger-magzatot
Halálhőségbe álnokúl
Ravasz! miért csalod? —
- Szász*: És ajka szól és ajka dall:
Ne csald ki gyermekim
Gonosz szived ármányival,
Hogy elveszd ide kinn? —
- Dóczi*: És szólt neki, dalolt neki:
Mért hívod földi csel
Ármányival szülöttimet
Gyilkos napfényre fel? —
- Feleki*: Dalol neki, beszél neki:
Embercsellel vajon
Halálos tűzbe ide fel
Miért csalod fajom? —

A mint látható, valamennyi fordítás messze marad az eredeti mögött. Dóczié aránylag a legszebb, de a harmadik sor gondolat-rhythmusát csak Bajza adta, úgy a hogy, vissza. A vers többi részében Bajza kétszer támaszkodik Szemerére és Szász többször átvesz Bajzától.³

A *dalmokot* Bajza Jenő, Szász Károly (1873), Lévay József (Fővárosi Lapok 1874) és Dóczi fordították le. Vegyük mutatványunkat rögtön az első szakaszból.

- Goethe*: Der König sprach's, der Page lief
Der Knabe kam, der König rief:
Lasst mir herein den Alten!

¹ L. Dóczi Lajos munkái 10-ik kötetében.

² Magyar Könyvtár 440. szám.

³ Erdekes megemlíteni, hogy az első szakasz 2. és 4. sorának ríme, Dóczi kivételével, mindeniknél halász-vigyáz. Ez a rím Kölcsey *Szép Lenkájából* való.

- Bajza*: Király beszél, apród szalad,
Elébe ér. Parancsolat:
Hivjátok be az aggot! —
- Szász*: Szól a király, apród szalad,
Apród jó, az parancsot ad:
Bocsásd be hát az aggot! —
- Lévay*: Szólt a király, fut a cseléd,
Majd visszatér, király beszélt:
Hadd lépjen hát az agg be! —
- Dóczi*: Szólt a király, aprópja fut,
Biztatja a megtért fiút:
Bocsásd csak be az aggot! —

Itt Szász közelíti meg leginkább Goethet és Bajza marad legtávolabb tőle. Egyáltalában úgy látszik, Bajza az epikai verseket nem tudja elég ügyesen fordítani, lévén maga elsősorban lyrikus. És hogy Mignon dalát ő fordította le a legszebben, annak oka az lesz, hogy ez ének fordítói között neki volt a legnagyobb lyrai tehetsége. Mielőtt erre térnénk, csak még egy sort idézünk A dalnokból, mert ezt egyedül Bajza fordította le jól.

- Goethe*: Er setzt ihn an, er trunk ihn aus.
Bajza: S kehelyt emel, kehelyt ürít.
Szász: Ki itta mind: Oh enyh' ital!
Lévay: Ajkához ért, kihörpölé.
Dóczi: Felhajtja és üdülten szól.

Mignon dalával próbálkoztak a legtöbben — a legkevesebb sikerrel. Az a lehelletszerű finomság, olvadékony báj, epedő vágy congenialis szellemet kívánna a dal lefordításához. Soha nem hervadó dicsősége Bajza Jenőnek, hogy épen itt emelkedett a legmagasabbra. A vers fordítói: Szemere Miklós (Athenaeum 1840), Bajza Jenő, Névtelen (Hölgyfutár 1861), Spóner Andor (Nővilág 1862), Karlovsky Ida (Hölgyfutár 1862), Szász Károly (1875) és Dóczi Lajos. E fordítások közül a Karlovsky Idáét mellőzzük, mert majdnem tisztára Szemereből van kiírva.

- Goethe*: Kennst du das Land, wo die Citronen blühen?
Im dunkeln Laub die Gold-Orangen glühen? —
- Szemere*: Ismered a hont, hol citrom virul,
Arany narancs ég lombok ágirul?
- Bajza*: Isméred a tájt, — a citrom honát,
Hol zöld lombon narancs piroslík át? —
- Névtelen*: Ismered a hont, hol citrom virul,
Narancs lóg lombos fája ágirul? —
- Spóner*: Isméred a hont, hol citrom virul,
Sötét lomb közt arany narancs pirul? —

- Szász*: Tudod, hol a hon, hol citrom virul,
Sötét lomb közt arany narancs pirul? —
- Dóczi*: Tudod a hont, a citrom szép honát,
Hol sárga narancs gyúl a lombon át?

A fordítások sokszorosán függnék egymástól, nagyjában mégis két typust lehet bennük megkülönböztetni: a Szemeréét és a Bajzáét. Az utóbbit csak Dóczi követi.

- Goethe*: Ein sanfter Wind vom blauen Himmel weht,
Die Myrte still und hoch der Lorbeer steht? —
- Szemere*: S a kék egekről lágy szellőcske száll,
Alant a myrtus, fent a repkény áll. —
- Bajza*: Kék égről enyhe lágy szellő sóhajt,
Lenn myrtus áll, babér magasra hajt. —
- Névtelen*: A kék ég bűgő szellőcskét lehel,
Virágzik a myrtus s babérlevel. —
- Spóner*: A kék egekről lágy szellő susog,
Magas babér nő s csöndes myrtusok. —
- Szász*: Kék ég alól szelid szelő sóhajt,
Lenn myrtus áll, babér magasra hajt. —
- Dóczi*: Hol kék egekről szellő lágyan ér,
Myrtus lehell s magaslik a babér. —

Itt már Bajza határozottan a legjobb. Szász őt követi, de el nem éri. Az igazi nehézség azonban most következik. A háromszor megújuló »dahin, dahin«-t, mely annyit kifejez, nem tudták visszaadni. Ezért valamennyi fordítás csak kísérletszámba megy.

- Goethe*: Kennst du es wohl? — Dahin, dahin!
Möcht' ich mit dir, o mein Geliebter ziehn. —
- Szemere*: Isméred azt? — Felé, felé!
Óhajt e szív, oh kedves, vigy felé! —
- Bajza*: Isméred-é? — Felé, felé!
Oh kedvesem, veled vágyok felé! —
- Névtelen*: Oh ismered? — Oda, oda!
Menjünk ketten szívem szép angyala! —
- Spóner*: Oda, oda! — Oh ismered?
Oda mennék én, kedvesem, veled! —
- Szász*: Tudod ah! tudod ah!
Csak oda vágyom, kedves, vigy oda! —
- Dóczi*: Tudod e hont? — Azt keresem!
Oh oda vigy magaddal kedvesem! —

Sem a »felé«, sem az »oda« nem adja vissza a »dahin« érzelmi tartalmát. Dóczi meghamisította Goethet, Szász két sora majdnem kórikusan hangzik. Nem folytatjuk e részletes össze-

hasonlítást, csak általánosságban azt jegyezzük meg, hogy Szemere és a Névtelen alig jöhet számba, Spóner és Szász fordítása igen kevésbé síma és összhangzatos, Dóczyé meg nagyon is síma, de nem goethei, a Bajzáé áll minden fogyatkozása mellett is a legközelebb az eredetihez.

Isméred a nagy oszlopos lakot?
 Benn csarnok fénylik, díszterem ragyog,
 És márványszobrok állnak, nézve rám:
 Mi bántja szívedet szegény leány?
 Isméred-é? — Felé, felé!
 Óh védőm! véled vágyok én felé!

Isméred a hegyet? Rajt' köd borong,
 Ormán az öszvér felhők közt bolyong;
 Ős sárkányfaj tanyáz barlangiban,
 Szirt hull alá s lent habra hab zuhan,
 Isméred-é? — Felé, felé!
 Cseng e szív, atyám, oh vigy felé!¹

Elismeréssel kell szólnunk Jenő *Werther fordításáról* is. A Koszorú kétszer is azt állítja, hogy a fordítást Bajza és Zilahy közösen végezték (1864 jan. 31. és máj. 22.). Erről azonban a fordítás czimlapja sem tud semmit és sehol semmi adat nincs rá az egész kötetben. Teljesen eldönti a kérdést Riedl Szende Kalauza, mely Riedl és Zilahy benső viszonya miatt a leghitelesebben volt értesülve. Szerinte a fordítást Jenő egy barátja fejezte be s az simította át az egészet is (1864 ápr. 17.). Nagyon kevés lehetett az, a mit Zilahy önállóan végzett, hiszen már Jenő életében mutatvány jelent meg a fordítás legvégéről; Zilahy javító kezének nyomait azonban világosan látjuk, ha a két mutatványt összehasonlítjuk a teljes fordítás megfelelő részeivel.

Jenő előtt már ketten is lefordították Goethe regényét magyar nyelvre: egy névtelen 1823-ban és Koszta József 1827-ben. Mind a kettő igen gyatra munka, a Kosztáé iskolai stílusgyakorlatnak is rossz, csak ott tűrhető, a hol az 1823-as fordítást írja ki. Olyan irodalmi műveltség mellett, a milyen a Jenőé volt, feltételezhető, hogy ismerte a két fordítást. Az elsőt itt-ott fel is használta, de nagyon kis mértékben. Hogy a fordítások minőségét tisztábban lássuk, bemutatunk egy részletet mindegyikből, olyan részt választván ki, mely megvan Jenő első kidolgozásában is, hogy Zilahy szerepét is lássuk. A részlet a regény nagy jelenetéből: az Ossian-olvasásból van kiszakítva.

¹ Bajza Aladár ajándékából a Nemzeti Múzeum birtokában van a Mignon dalának eredeti fogalmazványa, mely némileg eltér a nyomtatott szövegtől, nevezetesen: az »isméred-é« a 2. és 3. szakaszban elmarad, a 2. versszak negyedik sora így hangzik: Mi bánt, mi bánt téged szegény leány? és a vers utolsó sora: Eseng e szív, atyám bocsáss felé!

Goethe: Die ganze Gewalt dieser Worte fiel über den Unglücklichen. Er warf sich vor Lotten nieder in der vollsten Verzweiflung, fasste ihre Hände, drückte sie in seine Augen, wider seine Stirn und ihr schien eine Ahnung seines schrecklichen Vorhabens durch die Seele zu fliegen. Ihre Sinne verwirrten sich, sie drückte seine Hände, drückte sie wider ihre Brust, neigte sich mit einer wehmüthigen Bewegung zu ihm und ihre glühenden Wangen berührten sich. Die Welt verging ihnen.

Az 1823-as fordítás: Ezen szavak egész erővel sujtának a boldogtalanra s ő iszonyú kétségbeeséssel rogyott le Lotti lábaihoz; megragadá kezét s azt szeméhez szorítá s megint homlokához s úgy tetszett neki, mintha rettenetes szándékának sejdítése hatott vala keresztül lelkén. Lotti is megfogá az ő kezeit, mejjéhez szorítá, hozzásímult búsan szánva s lángoló arczaik egymást érinték. Eltűnt a világ körülöttük (141. l.).

Kosztá: Ezen szavak hathatósága a szerencsétlennek minden erejét elrablák. Lesujtá magát Lina lábaihoz, megragadá kezeit, homlokához szorítá, melyek fölött öldöklő nyilak gyanánt rémlett Linának Werther borzasztó szándéka. Lina mejjéhez szorítá kezét s ráborula szív fájdalommal, hogy lángoló orczaik csaknem össze-forrának. A világnak fényes dicsősége tűnt szemeik elől (2:97).

Bajza: E szavak egész erővel sujtának a boldogtalanra. Végső kétségbeeséssel borult Lotti lábaihoz, kezét megragadta, szemeihez szorítá, azután homlokához s úgy tetszék neki, mintha szörnyű szándékának sejtelmét látná Lotti lelkén áthatni. Lotti eszmélete elhomályosult, megragadta Werther kezeit, kebléhez szorítá s fájdalmas megindulással símult hozzá, úgy hogy lángoló arczaik egymást érinték. (Az utolsó mondatot elhagyta Jenő; Nővilág 1863 febr. 16.)

Bajza-Zilagy: E szavak egész hatalommal sujtának a boldogtalanra. Teljes kétségbeeséssel borult Lotti lábaihoz, kezét megragadta s szemeihez szorítá, azután homlokához s úgy tetszék neki, mintha szörnyű szándékának sejtelme hatott volna át Lotti lelkén. Lotti eszmélete elhomályosult, megragadta Werther kezeit. Kebléhez szorítá s fájdalmas megindulással símult hozzá, úgy hogy lángoló arczaik egymást érinték. Eltűnt a világ körülök (175. l.).

Bajza fordítása nem a legtökéletesebb. Bele-belecsúsznak hibás kifejezések, de máig nemcsak egyetlen élvezhető Werther fordításunk, hanem egyszersmind alighanem a legjobb prózai Goethe-fordításunk. Megjelenésekor csak Riedl Kalauza írt a fordításról hosszabb cikket. Riedlék nézete szerint a fordítás újabb emléksobrot emel Jenő sírhalmára; az irodalomtörténet bizonynyal hálásan fogja beiktatni érdemkönyvébe e jeles fordítást (1864 jún. 12.).

Az irodalomtörténet és a nagyközönség elfeledte Jenőnek ezt a munkáját is. Pedig, a ki magyarul akarja elolvasni a Werthert, csak e fordításhoz nyúlhat és a ki olvassa, örömet kell, hogy

találjon a szép fordításban. Igazán erőteljes, költői nyelven van e regény visszaadva. Nézzük csak meg az ossiani részlet megragadó átültetését. Goethe után prózában fordítja, de annyi rhythmussal, hogy e próza a legjobb verssel is felér, és hogy különb Ossian verses magyar fordításainál is:

Majd ha kél a bércz viharja
S észak hányja a habot,
Ott ülök a zúgó parton
És a néma szirtre nézek.
Gyakran, ha elbú a hold,
Látom gyermekimnek árnyát,
Félhomályban járnak együtt
Szomorúan egyetértve.¹

V.

Zilahy Károly említi nekrológiájában, hogy Arany János egyszer előtte Jenőt a fiatal lyrikusok legelsejének nevezte. Arany valóban mindig szívesen közölte Bajza Jenő verseit folyóiratában. És ha elolvassuk fiatal költőnk verseit és meggondoljuk, hogy az utolsó kivételével valamennyit 21 éves kora előtt írta, nem tagadhatjuk meg tőle őszinte csodálatunkat. Petőfit kivéve, alig lesz irodalmunkban más lyrikus, a ki ily ifjú koráig olyan gyönyörű verseket írt volna, mint Bajza Jenő.

Összesen 14 versét ismerjük. A legrégebb 1859-ből való, a legújabb utolsó napjaiból. Négy évre 14 vers esik, míg pl. Petőfi 1844-ben 21 éves korában 130 verset írt. Ritka önmegtartóztatás fiatal költőnél, különösen a hatvanas évek versáradatában. Bizonyára sokkal több költeményt érzett és élt át Jenő, tán írt is. Hogy csak ennyit bocsátott a világ elé, annak oka lyrája lényegében rejlik.²

¹ Szándékosan szedtem versalakba a prózai sorokat, hogy a rhythmus liktetését ezzel is jobban megérzékeltessem. Szeretném mellé vetni Fábrián fordításának megfelelő részét, de Goethe a Macpherson-féle hamisítványt használta, míg Fábrián Sinclair szövegét s a kettő közötti akkora a különbség, hogy egymással össze sem hasonlíthatók. (V. ö. Heinrich cikkét Ossionról Olcsó könyvtár 1775—80. sz.)

² Álljon itt a 14 vers czíme első megjelenésük helyével és idejével: *Maróton*, Nővilág 1860 szept. 15. *Annai sorscsapás közt*, u. o. 1860 szept. 30. *Éjjel*, Hölgyfutár 1860 szept. 30. *A visegrádi rom*, Vasárnapi Ujság 1860 decz. 2. *Tünődés* (Zilahynál Csók közben), Szépirodalmi Figyelő 1860 decz. 5. *A Duna*, u. o. 1861 jan. 16. *Erdőben*, Nővilág 1861 febr. 1. *Kedvesem sirján I—II.*, u. o. 1861 márcz. 15. *Szabadban*, Pesti Hölgydivatlap 1861 júl. 15. *A gályarab*, Szépir. Figy. 1861 júl. 18. *Mindörökké*, Családi Kör 1861 júl. 28. *IV. László*, Szépir. Figy. 1862 aug. 21. *Ne lássalak . . . Nefelejts* 1863 decz. 22. E verseket hat kivételével (*A visegrádi rom*, *Erdőben*, *Kedvesem sirján I—II.*, *IV. László*, *Ne lássalak . . .*) Zilahy kiadásában is megtaláljuk.

Lyrájának legjellegzőbb vonása bizonyos előkelő tartózkodás. Rokonságot mutat apja és közös mintaképük, Goethe lyrájával. Mind a hárman valami elvonatkozásban vannak a realitással szemben, de ez elvonatkozás természete mindegyiküknél egészen más. Goethe a reálisból indul ki. Minden verse háttérében tényleges élmény áll, de ezt a sajátlagos élményt egyetemlegesként fogja fel és az általános emberi távlatában mutatja be. Az öreg Bajzának igen kevés a köze a valósághoz. A reálishoz csak egy-egy gyenge szálcacska fűzi, lyrája egy sajátos költői léleknek álomvilága. Jenő Goethénél is, apjánál is reálisabb. Határozott, erős szálak kötik életét és költészetét össze, de e két fogalom nála sem ugyanaz. Lyrája nem tárja fel előttünk egész életét, csak annak némely választékos pontját. Bajza Jenő a lyrai tartózkodás költője.

Hogy reálisabb, mint Goethe és apja, természetes. Hármójuk közt egy kolosszus áll: Petőfi. Petőfi a lyrát új mezőkre terelte. Szakitott minden általánosságra való törekvéssel, minden elvonatkozással, neki a reális élet kellett a maga mindig sajátlagos eseteivel, érzéseivel. A speciális, a reális az ő költészetében ugyanarra a magaslatra tudott emelkedni, a melyen Goethe általános emberi és abstrahált lyrája áll. Jenőt apjától örökölt hajlamai, Goethe-rajongása és hallgatag, magába mélyedő természete megakadályozták, hogy Petőfi realismusa teljességét elérje.

A valótól azonban nem távolodhatott el annyira, mint apja, már azért sem, mert érzelmvilága sokkal gazdagabb, sokkal szélesebb körű volt és sokkal több forrásból táplálkozott, mint az apjáé. Bajza József érzelmvilága u. i. minden költőisége mellett is szűk körű és e szűk körben is tele van képzelgéssel. Jenőnek jelentékenyen nagyobb lyrai tehetsége volt.

Egyébként az öreg Bajza költészete csak azért lehetett annyira elvont, mert reális eszméit és érzéseit más úton fejezte ki: kritikai irataiban. Verseire aztán földietlen álomvilága maradt. Jenő még mikor pro aris et focis kellett volna is küzdenie, nem bírta magát belevetni az irodalmi élet forgatagába. A kritika és polémia nem volt hivatása, egész egyéniségét költészetének kellett kifejeznie.

Verseinek alaphangja elegikus. A vidámság teljesen hiányzik lyrájából. A sors csapásai, melyek folytonosan zaklatták, könnyen érthetővé teszik ezt. Tönkre tett gyermekkor, megmérgezett ifjúsága zokog verseiben. »Gyászvirág volt, — mondja Zilahy — melynek kebelrendítő némaságából egy eltemetett gyermekkor és egy eltiprott jövő nagy kinja sikoltott.« Bánata azonban a szenvedélyességig ritkán emelkedik. Lelki életének nagy viharait nem tárja elének, csak a zivatár elülése után mutatja be a dűlást, melyet az elemek dühöngése okozott. Mélyen érzi fájdalmait, de keserű lemondással és némi fensőbbeséges megvetéssel megnyugszik bennük. A legnagyobb pessimismussal nézi a világot, nem hisz egy szebb jövőben, csak egy menekvést lát szenvedéseitől: a megváltó halált. Első verse (*Éjjel*) a halálért esd és utolsója is. Még mikor egyszer

életében — bár rövid ideig — boldogan szerelmes, akkor is a csendes elmulás után áhitozik (*Erdőben*). A halál költészetét leg-erősebben az *Amyi sorscsapás közt* zengi. A sors ezer csapása közt változatlan maradt arca és szíve nyugodt a sodró ár alatt. Hiszen míg a folyam felületén a habok bőszen zúgnak, a fenék oly csöndes hallgatag. Ámde érzi, hogy szíve még sem a folyam-
nak mozdulatlan, gyáva feneke; tűzhányó az a tenger mélyén, mely, ha kitör, ég és föld megrendül bele.

... És mi szép, midőn a tengermélyi vulkán
Fölveti tűzével a hullámokat, —
És mire lesimul a riadt hab, ő már
Szétszakadva fekszik csöndes ár alatt.

Önérzet szól e versből. Pusztulást jósol magának, de nem közönséges pusztulást. Oh, de szomorú önérzet ez! Egy ifjú csak a halálban lát megdicsőülést! Később változik érzése. Halált jósol és kíván magának ekkor is, de nem kell neki a fényes halál, hanem a halál akárhogyan is. Hogy eddig eljutott, az újabb csapások következménye. A sors három boldogtalan szerelemmel sujtotta amúgy is vérző szívét.

A mi más számára az üdvösség kelyhe, neki az is ürömpohár. A hol az élet mostohaságából üdülést vár, ott még szörnyűbb végzet leselkedik rá. Első szerelme: asszony. Lehet-e asszony szerelme üdvhozó egy ifjura? Ime, a gyermekkorból kilépő ifjú első lépése a boldogság felé — ballépés. Az asszony férje durva ember, a ki nejét halálra gyötri. A költő még ideálja temetésén sem lehet ott (mert valószínűleg Gräfenbergben volt). Kedvese gyakran megjelenik álmaiban és hívja a más világra. Menne is, de az Élet, e nagy zsarnok fogva tartja. (*Éjjel*.)

Második kegyese szép szőke leány. A dolog jól indul meg, a leány viszonzozza érzelmeit. Feltárja számára a mennyet és ő mégsem egészen boldog. Kétségek gyötrik, nem lesz-e kedvese hűtelen? A helyett, hogy a boldogság perceit éldelné, elmélkedik érzéseiről.

Míg a gyönyörnek poharát kihajtja,
Tünődik hosszan elmerengve rajta.

A zord halál most sem kíméli. A virág elhervad, a szép szőke gyermek meghal. (*Maróton, Tünődés, Kedvesem sírján I—II.*)

Mind a kettőnél keservesebb a harmadik. A költő megbékül sorsával s a miről rég letett, szerelemvágy ébred szívében. (*Szabadban*.) Szerelmes is lesz újra, de visszautasítják. A dolog drámai gyorsasággal játszódhatott le, mert 1861 tavaszán epedt új szerelemért és ez év nyarán már megcsillapodva tekint vissza a történetekre. Hogy azonban mennyire megrázhatta az eset, mutatja, hogy ez sajtolta ki lelkéből legszebb versét a *Mindörökkét* és hogy utána letette lantját. Csak egyszer szólal meg még, hogy elzengje hatyúdálát.

A *Mindörökké* a magyar lyra örök remek termékeihez tartozik. Vele Jenő irodalmunk halhatatlanjai közé emelkedett. A kesergő szerelemnek olyan megható kifejezést adott e versében, a minőt csak a boldogtalan szerelem legkiválóbb lantosai adtak: Balassa Bálint, Kisfaludy Sándor és Vajda János. A költő nem boldog kebelrel, de csillapodva ül magánya méla csendiben. Visszagondol a megfutott pályára és szeme utoljára elborongva kedvese képén pihen meg.

Mint futó hajót a hozzá lánczolt csolnak,
Lángoló szerelmem akként kergetett,
Ment kevély vitorlák szárnyain a gálya
S ment kétségbeesve a ladik utána —
Tomboló habok, mély tengerár felett.

De kedvese egy szava által el lett szakítva tőle és czéltalanul állt meg, mint a csolnak, ha ketté vágják a kötél, mely összefűzte őt s a gályát s ott reng tétován az oceán színén. Most már ott van a költő a rengeteg magányban, összehajlik a lomb bús feje felett. Elhagyta a harctér, mely sebbel tetézte és hívja a hű orvost: a feledést kérve, fedje el örökre kedvese képét.

Hivom, de mi haszna? Mint felhő az égről,
Ha lehull, alatt is minden cseppiben
Ismét a gyönyörű kék eget mutatja,
Elszakadva tőled, úgy tükrözi vissza,
Örökkön-örökké arczodat szívem!

Jenő e vers után két évig hallgatott. Nagy munkákba fog, tele van tervekkel, teste kiépül, arczán tavasz ragyog, barátai fényes pályát látnak előtte, csak ő nem áltatja magát. Múltja szomorú kísértésként üldözi és sötét jövőjére emlékezteti. Ezt a hangulatot zokogja el hattyúdala (*Ne lássalak . . .*)

Még száz virágot nyujt felém az élet
De én többé le nem szakasztom őket. —
Bor, szerelem, vidámság, menjetek!

Szegény fiú! Mikor voltál te vidám, mikor élvezted a bor és a szerelem gyönyörét? Poharában az örömmel habja, de kezéből egy sejtalem kikapja. Kiönti és örömmel tölti meg.

Eredj hát kedv és élet minden kéje!
Jöjjön jövőm — bátran megyek eléje:
Hisz boldog e szív már úgy sem lehet!
Oh hadd legyen az ősz dérvette fája,
Mely lombjait egymásután lehányja
És puszta mellet várja a telet!

Lyrai versei mellett van két leíró és két elbeszélő költeménye is. Leíró vers *A visegrádi rom*. Tartalma vízió. Jenő előtt fel-támad régi fényében a vár és megelevenednek lakói: Salamon király, Csák Máté, Zách Klára, Nagy Lajos, Mátyás. A vers elnyuj-tott. Főérdeke az, hogy tragédiája megfogalmazásáról értesít. Van benne egy gyönyörű hasonlat is. Jenő általában nagy mestere a hasonlatoknak. A vár felépül a költő előtt:

. . . . s mint boldog szerelem,
Szép kert mosolyg le a hegyoldalón.

A vers befejezése a hatvanadiki országgyűlésre vonatkozik. Arra kéri Istent, hogy ne váljék ily rommá az az épület, melynek alapját a nemzet most veti. Az Úr biztatást int neki.

Hiú volt bizalma. A nemzet és az uralkodó nem békültek ki. Csalódását *A Duna* című allegorikus-leíró versében siratja el. Gyephantra dőlve néz a ballagó folyóra. Csendes, mint a csillapult szív, de látta nem egyszer, mint sirt, tombolt dühödten szélvész barna éjszakákon. Jelenén és múltján tűnődve felzaklatá keblét a szégyen, hogy méltósága így lealázva. A folyam zsarnoka az ember gőgösen hajóz rajta gályáival és bár a Duna küzd ellene, elnyomója csak újabb lánczokat ver rá. Szabadsága napját soha el nem éri.

Oh menj folyam, csak menj alá, hol
A hű Tiszát fogadja kebled.
Ott könnyetek hadd folyjon egybe,
Míg egymást búsan átölelve
Nagy tengerárba halni mentek!

A ki a maga számára csak a halálban látott megnyugvást, sokat szenvedett hazájának is csak a megsemmisülésben láthatott menedéket.

Epikus művei *A gályarab* című drámai monológja és a *IV. Lászlóról* szóló ballada. Viharos, szinte drámai nyelven vannak írva, oly páthosszal, a minőt, Zách János dikcióját kivéve, tragé-diájában sem találunk. Nem is annyira drámája, mint ezek árulják el, hogy sokra vitte volna, mint drámaíró is. Az elsőnek tartalma rikító. A gályarab elcsábította menyét, aztán megölte fiát. Balladáját Arany János közölte a Karácsonyi-pályázat után. Eredetileg u. i. a Zách Felicziánba volt szöve. Verstanilag is érdekes, mert ez az egyetlen Jenő versei közt, mely magyar formában van írva.¹ A szerencsétlen sorsú király történetének eddig alighanem ez a ballada a legjobb feldolgozása. Az egészben nincs egy szó elbeszélés sem, csupa párbeszéd. Hibája az, hogy Edua költő szavai és rá László

¹ Összes többi verseit nyugateurópai formákban írta, rímes jambusokban és trocheusokban; 8 a jambikus, 5 a trocheikus. A rímelhelyezésben legked-veltebb formája az abcb, melyet 8-szor találunk nála. Verselése egyébként elég gyenge, úgy drámájában, mint eredeti és fordított verseiben. Legjobb esetben is csak középszerű e tekintetben — éles ellentétben apjával.

válasza kissé hosszúak és nem is valószínűek, mikor Árbócz és Kemenche már a sátor előtt dűlnak. E részletezésben azonban sok a költői szépség és nem szabad felednünk, hogy a balladát tulajdonképpen énekelték volna a Zách Felicziánban, a mikor is e fogytkozás nem lett volna felöltő. Sikerültebb a befejezés:

»Hah! atyám az, Arbócz!
 Bátyám a Kemenche!«
 »Halál reád áruló dög,
 És te kún király ne!
 Kún király, kunoknak
 Asszony-gyalázója,
 Húgom, lányom, feleségem
 Becsület-rablója!«
 »Félre jobbágy, félre!«
 »Nem uram az égre,
 Nem, nem innen élve!«
 Hajh László, Kún László, magyarok királya!

VI.¹

»Kevesünknek volt módja lelkének rejtekébe nézni, de a ki bepillantott, kincsházat látott. Kincset vitt a sírba. Mi, a kik pályáján kortársai vagyunk, mind eltörpülünk mellette. Ti nem tudjátok — én tudom: lumen volt ő, kinek szeme messzebb látott, mint a másé... Különös, hogy ezen rendkívüli jelenséget, legközelebbi környezete sem tudta megismerni. Az öreg Vörösmarty megismerte; az egész rokonságban őt szerette a legjobban s utolsó betegsége alatt is mindig magánál tartotta. Vörösmarty mondta az atyafiak előtt: Meglássátok, abból a fiúból nagy ember lesz! Ezt a gyermek is meghallotta s utóbb — noha magáról ritkán szólt — szegény, egész meglepéssel beszélte nekem.«

»Mikor dolgozott valamit, vagy próbált teremteni, az örök-szép ideál lebegett előtte... Sohasem dolgozott a világ számára, csak a maga gyönyörűségére. Senkit sem ismertem, a kinél az individualitás oly erősen és oly tisztán ki lett volna fejlődve, mint nála és nem senkit, — még nőket sem — a kinkéi ez individualitás kedvesebb, meghatóbb módon tudja magát érvényesíteni. Ártatlan szép tekintetéből a jóság mennyországa nézett ki, egy gyöngye szív holdvilága tündöklött, egy érczerős lélek villámi cikkkáztak. Apját mesteremnek, példányképemnek tartottam, szerettem, csodáltam, de azt mondom, *a mi fényt a Bajza névre hozott, azt ez a szomorú beteg fiú, ha él, nemcsak megkétszerezte, de megtízszerezte volna...* Dis aliter visum!«

BAJZA JÓZSEF DR.

¹ Zilahy nekrológiájából.